

ZVONIMIR BALETIĆ

POLJOPRIVREDA U EKONOMSKOM RAZVOJU

Problemi ekonomskog razvoja nisu stalno bili u centru pažnje ekonomske misli. Njima se intenzivno bavila klasična škola političke ekonomije. Zatim Marā, ali između 1870. i 1950. ništa značajnijeg u ovoj oblasti nije stvoreno. Ali, od 1950. pa na ovamo problemi ekonomskog razvoja ponovno su u centru pažnje, zapravo su postali osnovna preokupacija ekonomske nauke, kojoj su i druge oblasti ekonomskih istraživanja podvrgnute. Ova renesansa problema ekonomskog razvoja ima vjerojatno više uzroka. Napori u suzbijanju privredne depresije u razvijenim zemljama, oslobađanje od kolonijalnog ropstva velikog broja naroda željnih slobode i ekonomskog napretka, nastanak i razvitak socijalističkih zemalja i ekonomsko takmičenje između različitih društvenih sistema itd., sigurno su utjecali na orijentaciju ekonomske nauke prema ovim problemima.

Teorija ekonomskog razvoja klasičnih ekonomista pokušala je odrediti kretanje raspodjele dohotka u približavanju društva stacionarnom stanju. Klasična teorija, za razliku od modernih teorija razvoja, stavlja naglasak na zemlju (u širem značenju prirodnih resursa) kao krajnji limitirajući faktor ekonomskog razvoja. Moderne teorije mnogo manju važnost daju prirodnom faktoru, vjerujući da genetska poboljšanja i tehnika poljoprivredne proizvodnje mogu ukloniti djelovanje zakona opadajućih prinosa. Jedan od najpoznatijih modela ekonomskog razvoja Harrod-Domarov model sasvim apstrahira od zemlje kao ograničavajućeg faktora.¹

Značenje koje su fiziokrati,² a kasnije klasična škola, pridavali poljoprivredi bilo je pretjerano, ali njihova zapažanja o poljoprivredi u toku ekonomskog razvoja nisu bila bez ikakve osnove. Polazeći od agrarnog društva na početnom putu prema industrijalizaciji, oni nisu mogli ne vidjeti značaj razvoja agrarnog sektora za mogućnost i brzinu razvoja industrijskog sektora. Već je Adam Smith isticao značaj povećanja pro-

¹ R. F. Harrod, *Towards a Dynamic Economics*, MacMillan, London, 1948, E. D. Domar, *Essays in the Theory of Economic Growth*, Oxford Univ. Press, New York, 1957.

² Fiziokrati su jedino rad u poljoprivredi smatrali produktivnim radom i izvorom »ekonomskog viška«, te prema tome i nacionalnog bogatstva. Vidi François Quesnay, *Ekonomska tablica*, *Ekonomisti XVII i XVIII stoljeća*, Zagreb, 1952.

duktivnosti u poljoprivredi kao uvjet razvoja drugih ekonomskih aktivnosti,³ dok su Ricardo, Malthus i John Stuart Mill naglašavali značaj poljoprivredne produktivnosti za visinu profitne stope.⁴ Marx je također, oslanjajući se na Ricarda, naglašavao negativan utjecaj zemljišne rente na opći ekonomski razvoj kao i na razvoj same poljoprivrede. U strukturi seljačke poljoprivrede kao i u rasipničkom gospodarenju prirodnim izvorima u kapitalizmu on je vidio kočnicu bržeg i racionalnijeg poljoprivrednog razvoja.⁵

Međutim, i novija teorijska literatura o ekonomskom razvoju, naročito od momenta kada se okrenula problemima ekonomskog razvoja nedovoljno razvijenih zemalja, morala je priznati centralnu važnost određenja mjesta poljoprivrede u procesu ekonomskog razvoja. Među prvima Theodore W. Schultz je 1953. naglasio značaj problema poljoprivrednog razvoja za opću teoriju ekonomskog razvoja. »Ekonomika razvoja bila bi nekompletna, ukoliko ne bi mogla objasniti pojavu novih i boljih proizvodnih mogućnosti u poljoprivredi i efekte razvitka, iz bilo kojih izvora, na poljoprivredu. Ekonomika poljoprivrede, sa svoje strane, bila bi nekompletna ukoliko ne bi mogla objasniti ovo isto ekonomsko ponašanje. Bilo bi normalno očekivati da ova dva objašnjenja budu konsistentna jedno s drugim.«⁶

Uključivanje poljoprivrede u opću teoriju ekonomskog razvoja ne samo da je kompletiralo ovu teoriju u jednom njezinom bitnom aspektu već je i sam karakter problema ekonomskog razvoja stavilo u novo svjetlo. Ono je pokazalo usku vezu između rasta pojedinih ekonomskih veličina (proizvodnja, dohodak, potrošnja, investicije itd. u globalu ili per capita) i promjena strukture proizvodnog aparata i upotrebe dohotka. Dok razvijene zemlje, u kojima poljoprivreda zauzima manje važno mjesto, mogu insistirati na ekonomskom rastu tj. povećavanju ekonomskih veličina bez bitnog mijenjanja njihovih odnosa, dotle nerazvijene zemlje da bi postigle čak i skroman rast, moraju izvršiti značajne promjene ekonomske strukture. Nigdje se tako jasno ne vidi nužnost mijenjanja privredne strukture u toku procesa ekonomskog rasta koliko pri-

³ »Kada zbog poboljšanja i obrade zemlje rad jedne porodice može osigurati hranu za dvije, rad polovice društva postaje dovoljan da osigura hranu za sve. Druga polovica, prema tome, ili bar najveći dio njih, može da se zaposli u proizvodnji drugih dobara, ili zadovoljenju drugih potreba i želja čovječanstva.« Adam Smith, *Wealth of Nations*, New York, str. 163.

⁴ Vidi: David Ricardo, *Načela političke ekonomije*, Zagreb, 1953. Ricardo, Malthus i Mill zastupali su mišljenje da će porast stanovništva dovesti do upotrebe sve lošijih zemljišta za proizvodnju hrane, te da će biti potrebno sve više rada za proizvodnju potrebne količine hrane za radnika. To će dovesti do porasta najamnine, a time do pada profitne stope. Nedovoljna produktivnost rada u poljoprivredi, prema tome, javlja se kao ograničavajući faktor akumulacije kapitala i povećanja društvenog bogatstva.

⁵ Karl Marx, *Kapital III* (latinicom), Zagreb, 1948, str. 92, 573, 743, 749.

⁶ Theodore W. Schultz, *The Economic Organization of Agriculture*, McGraw-Hill, New York, 1953, str. 3. Problemom razvoja poljoprivrede bavila se dugo agrarna ekonomika, naročito J. F. von Thünen i njegovi sljedbenici (F. Aereboe, J. A. T. Brinkmann) kao i predstavnici ruske agrarne škole (S. N. Bulgakov, A. V. Cajanov). Međutim, to je ostajalo striktno u okviru agrarne ekonomike. Veoma je čudna okolnost da se agrarna ekonomika razvijala u vrlo slabom kontaktu s političkom ekonomijom i općim ekonomskim istraživanjima. Poslije fiziokrata veza između agrarne ekonomske i političke ekonomije skoro se sasvim izgubila, iako je politička ekonomija često tretirala probleme poljoprivrede. Tek posljednjih 15 godina, u okviru teorija ekonomskog razvoja, ponovo je došlo do intenzivne i korisne suradnje između ove dvije ekonomske discipline.

likom analize mjesta i strukture poljoprivrede u toku ovog procesa. Ako, dakle, definiramo ekonomski rast kao rast globalnih ekonomskih veličina, onda ekonomski razvoj možemo definirati kao ekonomski rast u uvjetima mijenjanja ekonomske strukture.⁷ Ovakva definicija osobito je povoljna kako za analizu uloge poljoprivrede u privredi u razvoju tako i za analizu razvoja unutar same poljoprivrede.

Bitna karakteristika poljoprivrede u privredi u razvoju jest pad njenog udjela u ukupnoj ekonomskoj aktivnosti. Od ove činjenice mora poći svako istraživanje položaja poljoprivrede u privredi i položaja poljoprivrednih proizvođača u društvu.

Relativan pad udjela poljoprivredne proizvodnje u ukupnoj proizvodnji nikako ne znači, bar u najvećem broju zemalja, apsolutno smanjenje. Poljoprivredna proizvodnja samo raste sporije od rasta drugih sektora privrede, što dovodi do njenog relativnog smanjenja. Uzrok ovom zaostajanju jeste sporiji rast potražnje za poljoprivrednim proizvodima od porasta poljoprivredne produktivnosti, tako da poljoprivreda stalno oslobađa jedan dio proizvodnih resursa, dotad upotrebljivanih u poljoprivrednoj proizvodnji, za druge ekonomske aktivnosti. Ova tendencija može se utvrditi, kako komparacijom udjela poljoprivrede u ukupnoj ekonomskoj aktivnosti u pojedinim zemljama na različitim nivoima ekonomskog razvoja, tako i komparacijom ovog udjela u sukcesivnim periodima ekonomskog razvoja u pojedinoj zemlji.

Jedna okolnost veoma komplicira komparativnu analizu uloge poljoprivrede u ekonomskom razvoju, a o kojoj ekonomska teorija ne vodi dovoljno računa, što uvelike smanjuje vrijednost rezultata ove analize. Naime, radi se o činjenici da poljoprivreda gubi u toku ekonomskog razvoja mnoge značajne ekonomske funkcije. Nekad je poljoprivreda davala više-manje sve potrepštine za život: ne samo da je davala hranu za stanovništvo i da je sva prerada ove hrane do njenih finalnih oblika vršena unutar poljoprivrede, već je osiguravala stan, odjeću, ogrjev, svjetlo itd. Proces ekonomskog razvoja značio je otpadanje pojedinih ekonomskih funkcija od poljoprivrede i njihovo pretvaranje u specijalizirane grane industrije. Danas se poljoprivreda u razvijenim zemljama uglavnom svodi na proizvodnju sirovina za prehrambenu industriju. Ali i kao proizvođač hrane ona je u velikoj mjeri ovisna od drugih sektora, jer proizvodi tih sektora ulaze kao značajna komponenta troškova poljoprivredne proizvodnje. Poljoprivredni proizvođač sve veći dio ula-

⁷ Teško je, međutim, odvajati probleme rasta od problema razvoja. Vrlo često se ova dva termina upotrebljavaju kao sinonimi. No, za potrebe analize možda je gornja distinkcija korisna jer naglašava oba aspekta ekonomskog razvoja, promjene veličina i promjene strukture. Prema našoj definiciji razvoj je širi pojam od rasta. Ima i drugih definicija ekonomskog razvoja. Neki ograničavaju upotrebu ovog termina samo za razvoj nedovoljno razvijenih zemalja (Norman B. Buchanan, Howard S. Ellis, *Approaches to Economic Development*, New York, 1955, str. 21-22); neki pak na prijelaz od jednog tipa privrede na drugi napredniji tip (Albert O. Hirschman, *The Strategy of Economic Development*, Yale Univ. Press, New York, 1965, str. 51-52). Jacob Viner definira ekonomski razvoj kao porast realnog dohotka per capita ili održavanje postojećeg visokog nivoa dohotka per capita (*International Trade and Economic Development*, The Clarendon Press, Oxford, 1953, str. 129), itd.

ganja mora kupiti izvan poljoprivrede.⁸ Smanjivanje udjela poljoprivrede u ukupnoj proizvodnji bilo je praćeno smanjivanjem broja njenih funkcija.

Odvajanje pojedinih funkcija od poljoprivrede i njihovo konstituiranje u specijalizirane grane industrije praćeno je paralelnim socijalnim procesom, čiji se sadržaj sastojao u raspadu oblika seoskog života i formiranja urbanog društva. Ono čini okosnicu čitavog ekonomskog razvoja. Na to je mislio Marx kad je pisao: »Svaka razvijena podjela rada, omogućena robnom razmjenom, ima za osnovu razdvajanje grada i sela. Može se reći da se čitava ekonomska historija društva svodi na kretanje ove suprotnosti.«⁹

Marx je jedan od prvih ekonomista koji je uvidio revolucionarni karakter ovog procesa, koji nužno mora razoriti autonomne oblike života agrarnog društva. On je pisao: »Kod prave prirodne privrede, gdje ni jedan ili tek samo neznatni dio poljoprivrednog proizvoda ulazi u prometni proces, . . . proizvod i višak proizvoda velikih dobara nikako se ne sastoji samo iz proizvoda poljoprivrednog rada. On isto tako obuhvaća i proizvode industrijskog rada. Kućni, zanatlijski i manufakturni rad, kao sporedni posao uz zemljoradnju koji čini osnovu, jest uslov načina proizvodnje na kome počiva ova prirodna privreda, u evropskoj antici kao i u srednjem vijeku i kao danas još u indijskoj općini, gdje njena tradicionalna organizacija još nije razorena. Kapitalistički način proizvodnje potpuno ukida ovu povezanost; to je proces koji se u velikim linijama može proučavati osobito za vrijeme posljednje trećine 18. vijeka u Engleskoj.«¹⁰ Marx je pokazao da ni sitno seljačko vlasništvo u poljoprivredi nije u stanju nadživjeti ovo cijepanje funkcija koje je ranije objedinjavala poljoprivredu. »Slobodno vlasništvo seljaka koji samostalno privreduju očigledno je najnormalniji oblik zemljišnog vlasništva za sitno gospodarstvo . . . Ono je nužna polazna točka i za razvitak same poljoprivrede. Uzroci zbog kojih propada pokazuju njegovu granicu. Ti su uzroci: uništenje seoske kućne industrije, koja sačinjava

⁸ Ovu tendenciju vrlo izrazito ilustriraju podaci o plaćenim i neplaćenim ulaganjima u poljoprivrednoj proizvodnji SAD, 1910—1960.

GODINA	Postotak svih ulaganja od		
	Neplaćena ulaganja	Plaćena ulaganja	Sva ulaganja
1910.	60	40	100,0
1920.	56	44	100,0
1930.	53	47	100,0
1940.	45	55	100,0
1950.	35	65	100,0
1960.	29	71	100,0

Citirano prema Earl O. Heady, Luther G. Tweeten, *Resource Demand and Structure of the Agricultural Industry*, Iowa Univ. Press, Ames 1963, str. 20.

Jedan dio plaćenih ulaganja dolazi iz poljoprivrede, ali vjerojatno manji dio, dok pretežni dio dolazi iz nepoljoprivrednih grana.

⁹ Karl Marx, *Kapital I*, str. 299.

¹⁰ Karl Marx, *Kapital III*, str. 792-94.

njegovu normalnu dopunu, kao i posljedice razvitka krupne industrije...¹¹ Ovo cijepanje nije samo historijskog značaja, on se jednako vrši i danas, kako u razvijenim privredama, tako još više u nerazvijenim u kojima poljoprivreda još uvijek predstavlja dominantan sektor. Svoj puni izraz ovo cijepanje nalazi u procesu ekonomskog razvoja, te je to jedan od najvažnijih razloga da se ekonomski napredak ne može postići samo rastom u postojećim strukturama već transformacijom tradicionalne strukture društva.

Uvažavajući ovu zakonitost razvitka, postavlja se problem mogućnosti komparativne analize poljoprivrede u društvima na različitom stupnju ekonomskog razvoja. Ako iznesemo podatak da poljoprivreda u ukupnoj ekonomskoj aktivnosti u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama danas iznosi samo 4% (SAD, Velika Britanija), da se u daljih deset najrazvijenijih zemalja (Švedska, Norveška, SR Njemačka, Belgija, Kanada, Nizozemska, Austrija, Francuska, Švicarska, Danska) udio poljoprivrede kreće ispod 10%, a da u nekim zemljama ovaj udio iznosi preko 50% (npr. Pakistan, Indija, Sudan i većina afričkih zemalja), onda ove podatke ne možemo komparirati bez krupnih kvalifikacija. Očigledno, ovi podaci ne pokrivaju istu ekonomsku realnost, ali je ekonomska teorija veoma malo pažnje posvetila nužnim kvalifikacijama.

Ako na momenat apstrahiramo činjenicu da poljoprivreda u nerazvijenim zemljama predstavlja mnogo više od proizvodnje hrane, a da se u razvijenim zemljama uglavnom na to svodi, udio poljoprivrede u samoj proizvodnji hrane bitno se razlikuje u razvijenim i nerazvijenim zemljama. Dok u nerazvijenim zemljama poljoprivreda u proizvodnji hrane ima praktično isključivu ulogu, dotle je udio poljoprivrede u proizvodnji hrane u razvijenim zemljama mnogo niži. U ukupnim izdacima stanovništva za hranu onaj dio koji odlazi poljoprivrednim proizvođačima postaje sve manji. Tako npr. u izdacima stanovništva za hranu poljoprivreda učestvuje u Velikoj Britaniji s 26%, u SAD s 28,3%, u Švedskoj s 29%, u Danskoj s 29%, Kanadi 33%, u SR Njemačkoj s 37%, u Francuskoj sa 41%, u Italiji s 58%, u Portugalu sa 61,6%, u Grčkoj sa 71,6%.¹³ U Jugoslaviji taj udio iznosi 80%.¹⁴ Rasponi razlika su ogromni i svjedoče o tome u kojoj mjeri visok stupanj ekonomskog razvoja umanjuje ulogu poljoprivrede i u samoj proizvodnji hrane. Ovu tendenciju, iako u blažem izrazu, možemo pratiti na kretanju udjela cijene proizvođača u maloprodajnoj cijeni poljoprivrednih proizvoda. U periodu od 1949. do 1958. ovaj udio u Kanadi pao je od 59% na 44%, u SAD između 1950. i 1962. od 47% na 38%, a u Zapadnoj Njemačkoj između 1951. i 1963. od 64% na 55%.¹⁵ Ovi postoci su znat-

¹¹ Karl Marx, *Ibid.*, str. 743.

¹² Podaci prema publikaciji OECD, *Agriculture and Economic Growth*, Pariz, 1965, str. 22. Udio poljoprivrede u Danskoj iznosi stvarno 13,8%, ali uzimajući u obzir specijalizaciju Danske u poljoprivrednoj proizvodnji i njen ogromni izvoz poljoprivrednih proizvoda, Danska za domaću potrošnju troši samo 30% vlastite poljoprivredne proizvodnje ili 5,2% društvenog bruto proizvoda. Op. cit.

¹³ Prema podacima OECD, *Agriculture and Economic Growth*, Pariz, 1965, str. 22.

¹⁴ Izračunato prema SG SFRJ — 1967, str. 108. i 113.

¹⁵ Prema podacima OECD. Op. cit. str. 105.

no viši od gornji postotaka koji su izražavali udio poljoprivrede u izdacima stanovništva za hranu. To je zbog toga što u cijenu proizvođača ulaze i troškovi poljoprivredne proizvodnje u sredstvima koji dolaze iz nepoljoprivrednih sektora. Svejedno, udio poljoprivrede u proizvodnji hrane pokazuje jasnu tendenciju pada.

Kada, dakle, želimo utvrditi koji dio proizvodnih resursa jedna zemlja troši za zadovoljenje svojih potreba za hranom, nije dovoljno utvrditi udio poljoprivrede u nacionalnoj ekonomiji već i svih ostalih sektora koji učestvuju u proizvodnji hrane u onom iznosu kojim u tome učestvuju. Potrošači sve veći dio svojih izdataka za hranu troše na usluge prehrambene industrije, trgovine, saobraćaja, kao i restoranske usluge, te, s druge strane, na plaćanje proizvoda nepoljoprivrednih sektora, koji ulaze kao inputi u poljoprivrednu proizvodnju (poljoprivredne mašine, kemijska sredstva, umjetno gnojivo, goriva itd.). Ukupni resursi koji se upotrebljavaju u proizvodnji hrane daleko nadilaze obujam resursa u poljoprivrednoj upotrebi, i to tim više što je zemlja razvijenija. Da bismo bili u stanju mjeriti i komparirati razne sektore privrede i njihovu relativnu efikasnost, pravilnije bi bilo napustiti institucionalne a formirati funkcionalne sektore prema potrebama koje pojedini sektori zadovoljavaju. U našem slučaju sektor proizvodnje hrane obuhvatio bi osim poljoprivrede i druge aktivnosti koje spadaju u druge institucionalne sektore, dok se i sama poljoprivreda ne bi mogla tretirati kao jedan sektor s obzirom na njenu ulogu u proizvodnji onih proizvoda koji se ne koriste za hranu. Razlika koja bi se na ovaj način dobila između sektora proizvodnje hrane u privredama na različitim stupnjevima ekonomskog razvoja, kao i na različitim stadijima razvoja jedne privrede, bila bi mnogo manja, nego što se ona danas pokazuje. Ali, ipak bi se pokazalo da sektor proizvodnje hrane pokazuje tendenciju pada i pored činjenice da se nivo i kvaliteta potrošnje s ekonomskim razvojem poboljšava. Razvijene zemlje i pored mnogo višeg nivoa potrošnje hrane per capita (četo i nekoliko puta višeg) zadovoljavaju svoju potrošnju hrane uz stalno padajuću proporciju proizvodnih resursa koji se u tu svrhu koriste.

Pokušaj teorijskog postavljanja problema poljoprivrede u gore izloženom smislu nalazimo u teoriji tzv. agrobusinessa.¹⁶ Ona polazi od postavke, da sve sektore koji sudjeluju u proizvodnji onih proizvoda koje je ranije davala tradicionalna poljoprivreda, treba tretirati zajedno i da se na taj način dobija osnova za komparativnu analizu položaja poljoprivrede u društvima na različitim stupnjevima razvoja. Ova teorija nije još dovoljno razrađena, ali kao teorijski koncept ona

¹⁶ Autor teorije je John A. Davis. Vidi njegov članak: Policy Implications of Vertical Integration in the United States Agriculture, Journal of Farm Economics, Vol. 39, br. 2, maj 1957. On piše: Suznavanje opsega poljoprivrednih funkcija u odgovarajućoj mjeri je suzilo značenje pojma poljoprivreda. Ipak, zbog toga što on preostale poljoprivredne funkcije usko povezuje s onima izvan poljoprivrede još uvijek postoji potreba za pojmom koji obuhvaća jedno i drugo. Prema tome, da bi olakšao diskusiju, ja ću od sada upotrebljavati pojam agrobusiness da označim ukupnu sumu poljoprivrednih i nepoljoprivrednih operacija koje se odnose na hranu i prirodna vlakna. Tako definiran pojam agrobusinessa obuhvaća danas približno isti broj funkcija koje su bile uključene u pojam poljoprivrede prije uvođenja tehnologije. Op. cit., str. 301.

implicira radikalne promjene gledanja na sektorsku analizu. Orijentaciono moglo bi se uzeti da veličina, »agrobusinessa« u nacionalnoj privredi odgovara približno veličini izdataka stanovništva za hranu u ukupnom društvenom proizvodu korigiranoj za razliku izvoza i uvoza poljoprivrednih proizvoda (ovdje se apstrahira od proizvodnje onih poljoprivrednih proizvoda koji ne služe za ishranu, iako i njihov udio može biti značajan u ukupnoj poljoprivrednoj proizvodnji). Tako ukupni izdaci stanovništva za hranu, koji otpadaju na kupovinu hrane iz domaće proizvodnje, plus netto izvoz poljoprivrednih proizvoda, iznose u SAD 14,6% društvenog proizvoda, u Kanadi ovaj udio iznosi 17,5%, u Švedskoj 16,2%, u Danskoj 26,6%, u SR Njemačkoj 13,5%, u Francuskoj 22,3%, u Velikoj Britaniji 15,1%, u Nizozemskoj 24,1%, u Austriji 28,2%, u Italiji 29,2%. U Jugoslaviji ovaj udio iznosi oko 27% društvenog proizvoda. Razlike su, dakle, mnogo manje između zemalja po udjelu svih resursa upotrebljenih u proizvodnji hrane, nego kada ih uspoređujemo samo po udjelu poljoprivrede u stvaranju društvenog proizvoda. Naravno, pri tome treba da vodimo računa o nivou potrošnje i o veličini izvoza poljoprivrednih proizvoda pojedinih zemalja.

Rastuća međuzavisnost poljoprivrede od drugih sektora nacionalne privrede, kao i sve veće sudjelovanje drugih sektora u proizvodnji hrane, može se uspješno analizirati unutar input-output analize. Ova analitička tehnika može se uspješno primijeniti kako za ispitivanje zavisnosti poljoprivrede od drugih privrednih sektora, tako i za analizu strukture same poljoprivrede. Input-output analiza nije u suprotnosti s teorijom »agrobusinessa«, dapače, ona se može uspješno primijeniti za preciznije određivanje sektora proizvodnje hrane, utvrđujući koji dio svakog od pojedinih privrednih sektora u tome učestvuje. Slaba strana input-output analize je u tome što je ona statička analiza međuzavisnosti privrednih sektora, a ne može objasniti promjene intenziteta te međuzavisnosti, što bi za teoriju razvoja bilo od bitne važnosti.¹⁸

Velik broj teorija razvoja nedovoljno razvijenih zemalja koje su rezultat razvoja ekonomskih istraživanja, imaju kao bitni sastavni dio teoriju uloge poljoprivrede u ekonomskom razvoju. To je i normalno, jer se upravo radi o transformaciji agrarne ekonomije u industrijsku, te je prije svega potrebno utvrditi promjene i okolnosti koje moraju nastupiti u agrarnom sektoru, da bi brza promjena privredne strukture uopće bila moguća. Ovo pitanje ima ključnu važnost za ekonomiku razvoja jer ono određuje okvire razvoja, te nije čudo da su mu ekonomisti posvetili dužnu pažnju. Dvije osnovne ideje o međuzavisnosti između poljoprivrednog i općeg ekonomskog razvoja, koje su kasnije postale okosnice mišljenja o ovom problemu, iznesene su pred skoro pet-

¹⁷ Podacima prema OECD, Op. cit., str. 22.

¹⁸ Na primjeni input-output analize za potrebe poljoprivrede naročito je mnogo učinio Earl O. Heady. Vidi njegove radove: *Agricultural Policy under Economic Development* Ames, 1962; *Resource Demand and Structure of the Agricultural Industry* (u zajednici s Luther G. Tweeten), Ames, 1963; *Input-Output Models as Techniques of Analysis for Interregional Competition*, *Jour. of Farm Econ.* 17-1 41 Dec. 1950 (za H. O. Carterom).

naestak godina. T. W. Schultz u svojoj knjizi »Ekonomska organizacija poljoprivrede« (1953) ukazao je na važnost procesa proizvodnje i distribucije nove proizvodne tehnike, kao osnovnog faktora povećanja poljoprivredne proizvodnje.¹⁹ Godinu dana kasnije W. Arthur Lewis prezentirao je dvosektorski model razvoja, koji je istakao centralnu ulogu realokacije radne snage iz poljoprivrednog u industrijski sektor koji se razvija.²⁰ Svaka od ovih ideja razrađena je kasnije u posebne teorije razvoja.²¹

Diskusija o mjestu poljoprivrede u ekonomskom razvoju vodi se danas uglavnom oko dva modela razvoja: klasični i neoklasični. Klasični model razrada je Lewisovog dvosektorskog modela od strane samog Lewisa, zatim Brucea F. Johnstona i Johna W. Mellora, a njegov najputpuniji vid nalazimo u citiranoj knjizi Feia i Ranisa.

Oslanjajući se na Schultza, Dale W. Jorgenson prezentirao je svoj model ekonomskog razvoja, koji je poznat kao neoklasični model, a koji poljoprivredu tretira na sasvim drugačiji način od klasičnog modela.²⁴

Oba modela polaze od pretpostavke dualne ekonomije, tj. od postavke da se privreda sastoji od poljoprivrednog sektora i industrijskog sektora i da se proces razvoja vrši realokacijom resursa iz poljoprivrednog u industrijski sektor. Razlike u modelima sastoje se u interpretaciji uvjeta realokacije. Klasični model pretpostavlja postojanje u poljoprivredi velike mase nedovoljno zaposlene radne snage, čija je marginalna produktivnost jednaka ili blizu nuli i čiji transfer u nepoljoprivredni sektor ne bi izazvao nikakve negativne posljedice na obujam poljoprivredne proizvodnje. Industrijski sektor, naprotiv, karakterizira upotreba modernih sredstava proizvodnje i visoka produktivnost zaposlene radne snage. Kako je produktivnost suviška radne snage u poljoprivredi jednaka nuli, a kako je on jednako opterećivao fond potrošnje prehrambenih proizvoda, prebacivanje ovog suviška u industrijski sektor neće izazvati dodatne troškove ove radne snage, ukoliko je najamnina u industrijskom sektoru jednaka najamnini u poljoprivrednom sektoru. Tako se prikrivena nezaposlenost u poljoprivrednom sektoru javlja kao značajno sredstvo industrijskog razvoja, koje nerazvijene zemlje mogu lako aktivirati politikom realokacije.

Ovaj model naglašava kritičku važnost akumulacije kapitala, čiji obujam je determinantni faktor širenja proizvodnje i zaposlenosti u industrijskom sektoru. Brzina transformacije cjelokupne privrede zavisi od brzine ekspanzije industrijskog sektora. Dinamički sektor je samo industrijski sektor, dok se poljoprivreda tretira kao supsidijarni izvor

¹⁹ T. W. Schultz, *The Economic Organization of Agriculture*, McGraw-Hill, New York, 1953, glava 7.

²⁰ W. A. Lewis, *Economic Development with Unlimited Supplies of Labor*, Manchester School, maj 1954.

²¹ T. W. Schultz, *Transforming Traditional Agriculture*, Yale Univ. Press, 1954. i J. C. H. Fei, G. Ranis, *Development of the Labor Surplus Economy: Theory and Policy*, Inwin, Homewood, Ill, 1964.

²² W. Arthur Lewis, *Theory of Economic Growth*, Allen and Unwin, London, 1955.

²³ Bruce F. Johnston and John E. Mellor, *The Role of Agriculture in Economic Development*, *American Economic Review*, Septembar 1961.

²⁴ Dale W. Jorgenson, *The Development of a Dual Economy*, *Economic Journal*, Junj 1962.

kapitala za industrijski sektor, a porast njene produktivnosti ne bi se smio vršiti odvlačenjem jednog dijela kapitala od industrijske upotrebe.

U neoklasičnom modelu isključuje se mogućnost postojanja prikrivene nezaposlenosti. Realna najamnina zavisi od marginalne produktivnosti rada u industriji i u početnom stadiju razvoja stoji u čvrstom odnosu prema prosječnom nivou poljoprivrednog dohotka. Karakteristika dualne ekonomije, po ovom modelu, jeste asimetrija proizvodnih resursa. Proizvodnja u poljoprivrednom sektoru zavisi od zemlje i rada, a u industrijskom sektoru od kapitala i rada. Ponuda zemlje je fiksna, a prinosi od rada pokazuju tendenciju pada. Proizvodne funkcije ni u poljoprivredi ni u industriji nisu kontinuirane već se mijenjaju u vremenu kao posljedica tehnološkog napretka. Broj i porast stanovništva zavisi od poljoprivredne proizvodnje po stanovniku, a broj stanovništva izvan poljoprivrede i njegovo kretanje zavisi od veličine poljoprivrednog viška, tj. onog dijela poljoprivredne proizvodnje kojeg ne troši samo poljoprivredno stanovništvo. Neoklasični model glavnu pažnju posvećuje povećanju poljoprivrednog viška, tj. razvoju unutar same poljoprivrede.

Osnova razlika između klasičnog i neklasičnog modela razvoja dualne ekonomije leži u uvjetima ponude radne snage industrijskom sektoru. Po klasičnom modelu radna snaga se nudi u neograničenim količinama po datoj realnoj najamnini, koja odgovara minimalnim troškovima uzdržavanja. Kako je marginalna produktivnost velikog dijela radne snage u poljoprivredi jednaka nuli, transfer tog dijela ne ide na štetu nivoa ukupne poljoprivredne proizvodnje. U neoklasičnom modelu marginalna produktivnost rada u poljoprivredi je uvijek pozitivna, tako da njen transfer u industrijski sektor ne ide bez žrtvovanja jednog dijela poljoprivredne proizvodnje. Zato je potrebno od početka voditi računa da poljoprivredna proizvodnja po glavi stanovnika ne opadne. Realna najamnina u industrijskom sektoru nije fiksna, već raste u zavisnosti od tehnološkog napretka u oba sektora i brzine akumulacije kapitala. Klasični model zapostavlja značaj novih proizvodnih mogućnosti i uvođenja nove tehnike u poljoprivredu, dok neoklasični model nedovoljnu pažnju posvećuje utjecaju industrijskog sektora na razvoj poljoprivrede.

Krupno ograničenje klasičnog modela predstavlja činjenica da on porastu stanovništva ne poklanja dužnu pažnju. Porast stanovništva u ovom modelu nije bitan faktor za formiranje uvjeta ponude rada. Pretpostavlja se da je ponuda rada neograničeno elastična uz datu najaminu. Međutim nije svejedno koliko iznosi suvišak radne snage u poljoprivredi, zatim, da li se on povećava ili smanjuje. Da bi se pretpostavke modela održale, bilo bi potrebno da se najmanje sav prirodni prirast radne snage zaposli u industrijskom sektoru, tj. da ne dođe do povećanja poljoprivrednog stanovništva. Jer, inače uz nultu marginalnu produktivnost poljoprivrednog rada, povećanje stanovništva u poljoprivredi nužno dovodi do smanjenja dohotka per capita u poljoprivredi, a kako su najamnine u industrijskom sektoru po pretpostavci jednake prosječnom dohotku per capita u poljoprivredi, onda se ni pretpostavka fiksne

najamnine u industrijskom sektoru također ne može održati. A da se poljoprivredno stanovništvo u prvim stadijima razvoja povećava apsolutno, historijski je utvrđena činjenica za sve zemlje. Prijelaz od relativnog smanjenja poljoprivrednog stanovništva na apsolutno nastupa relativno kasno u toku ekonomskog razvoja, te se sa činjenicom apsolutnog povećanja poljoprivrednog stanovništva u ranim stadijima ekonomskog razvoja nužno mora računati.²⁵

Strogo uzeto, realokacija radne snage iz poljoprivrede u nepoljoprivredni sektor u klasičnom modelu razvoja ne predstavlja odnos između ova dva sektora u ekonomskom smislu. Ova dva sektora ne konkuriraju između sebe za radnu snagu koja se transferom obuhvaća, već višak radne snage u poljoprivredi funkcioniše kao rezervna armija rada, za kojom poljoprivreda nema potrebe. Ova armija rada slična Marxovoj industrijskoj rezervnoj armiji, samo što je jedna smještena u gradovima, a druga je vezana za selo. Sam Marx, govoreći o latentnoj nezaposlenosti na selu, ima pred očima ovaj dio rezervne armije.²⁶ Ali, Marx pojavu ovog suviška veže za razvoj unutar same poljoprivrede, koja oslobađa jedan dio seoskog stanovništva, on je rezultat razvoja poljoprivrede, a ne njene stagnacije.²⁷ Postavljajući problem na gornji način, Lewis, Fei i Ranis i drugi pobornici klasičnog modela, poljoprivredu uvode u model samo formalno, dok stvarne probleme odnosa poljoprivrede i drugih privrednih sektora ostavljaju u velikoj mjeri nerazjašnjenim, ne objašnjavajući što se u samoj poljoprivredi mora dogoditi da bi ovaj transfer stanovništva bio moguć. Marx je, međutim, imao mnogo dublji uvid u unutarnje zavisnosti procesa ekonomskog razvoja.

Neoklasični model poljoprivredi pridaje samostalnu važnost, naglašavajući zavisnost općeg ekonomskog razvoja od razvoja poljoprivrede. Demografski faktor je endogena varijabla modela, jer veličina stanovništva zavisi od rasta poljoprivredne proizvodnje. Ravnoteža između stanovništva i poljoprivredne proizvodnje postignuta je onda kada stanovništvo i proizvodnja rastu po istoj stopi, tj. kada je proizvodnja per capita konstantna. Većina tradicionalnih društava nalazi se u ovakvom stanju ravnoteže, postojeći proizvodni resursi optimalno se koriste. Da bi se prevladala ova ravnoteža, potrebno je uvesti nekonvencionalne resurse, čija produktivnost je mnogo viša, mora se stvoriti poljoprivredni višak, koji omogućuje egzistenciju nepoljoprivrednom sektoru. Postojanje ovog viška ne samo da je nužan uvjet već je on u neoklasičnom modelu i dovoljan uvjet za pojavu nepoljoprivrednog sektora. Poljoprivredni razvoj, oslobađanje od ravnoteže siromaštva, diktira pojavu

²⁵ Vidi o tome: Rudolf Bičanić, *Zaokreti u ekonomskom razvoju i agrarna politika*, Ekonomski pregled 11-12, 1965.

²⁶ Marx, *Kapital I*, str. 571.

²⁷ »Čim kapitalistička proizvodnja zavlada poljoprivredom, ili u stepenu u kome je ovom zavlada, akumulacija ovdje djelujućeg kapitala povlači za sobom apsolutno smanjenje potražnje za seoskim radničkim stanovništvom, a da njegovo odbijanje ne biva kao kod nepoljoprivredne industrije dopunjeno većim privlačenjem. Zato se jedan dio seoskog stanovništva stalno nalazi pripravan da uskoči u gradski ili manufakturni proletarijat, i samo vrebava povoljnu priliku za taj preobražaj«. Ibid.

i tempo razvoja nepoljoprivrednog sektora. Pronalaženje boljih proizvodnih mogućnosti, uvođenje kapitala i tehničkog napretka u poljoprivredu, stvara uvjete za stabilan opći ekonomski razvoj.

Neoklasični model, iako donekle zapostavlja utjecaj industrije na poljoprivredni razvoj, odlikuje se realističnijim pristupom i uzimanjem u obzir većeg broja relevantnih faktora. Kao teorija početnih stadija razvoja on je mnogo prihvatljiviji, jer se u to vrijeme industrijski sektor tek stvara te njegov utjecaj na poljoprivredu i ne može biti odlučan.

Sve veći broj ekonomista koji se bave problemima ekonomskog razvoja postaju svjesni važnosti poljoprivrednog razvoja za opći ekonomski razvoj u svim njegovim fazama, a osobito u njegovim ranim fazama. Na ovo je upozorio već Schultz 1953. kada je napisao: »Poljoprivreda može oštro ograničiti razvoj pojedine privrede ili mu značajno doprinijeti. Kada je škrtost privrede stvarna i nove i bolje proizvodne mogućnosti rijetke, izgledi za ekonomski razvoj nisu ružičasti. Kada tehnički napredak u poljoprivredi omogućući obilje proizvoda, postavljena je osnova za brži razvitak.«²⁸ Kako smo već vidjeli u prikazu neoklasičnog modela ekonomskog razvoja, Jorgenson smatra da je »poljoprivredni višak ne samo nužan već i dovoljan uvjet pojave i razvoja industrijskog sektora«.

»Poljoprivredni višak« predstavlja fundamentalni doprinos poljoprivrede ekonomskom razvoju. To je onaj dio poljoprivredne proizvodnje koji služi za prehranu nepoljoprivrednog stanovništva. Sa stanovništa ekonomskog razvoja prehrana poljoprivrednog stanovništva nije od bitne važnosti, jer se ona uglavnom odvija u obliku prirodne potrošnje i ima sve karakteristike tradicionalnog sistema.

Značaj privrede za ekonomski razvoj treba naglasiti i zbog činjenice što je velik broj ekonomista, naročito među marksistima, sklon da poljoprivredi ne pridaje samostalnu ulogu u razvoju, već smatra da transformacija poljoprivrede dolazi kao nužna posljedica industrijskog razvoja. Aktivna uloga pridaje se samo stvaranju industrijskog sektora. Pitanje prehrane stanovništva u industrijskom sektoru kao i akumulacije kapitala za njegov razvoj ne može se mimoći. Ako se pretpostavi da problem prehrane nepoljoprivrednog stanovništva ne predstavlja prepreku ekonomskom razvoju, onda ili se pretpostavlja da su izvori hrane već osigurani, da poljoprivreda taj napor može podnijeti, ili se pak misli da će industrijski razvoj tako utjecati na poljoprivredu da će ona automatski davati potreban višak. Ni jedna ni druga pretpostavka nije konsistentna, jer ako se pretpostavi da je poljoprivreda u sta-

²⁸ T. W. Schultz, *The Economic Organization of Agriculture*, str. 3. I Simon Kuznets, na osnovu svojih komparativnih studija došao je do zaključka da je »revolucija u poljoprivredi značajan porast produktivnosti po radniku u poljoprivredi — preduvjet industrijske revolucije u bilo kom dijelu svijeta«. S. Kuznets, *Six Lectures on Economic Growth*, Glencoe Ill. Free Press, 1959. str. 59-60. Slično mišljenje iznosi i William A. Nicholls: »Moje vlastito studiranje historije dovelo me je do zaključka da dok nerazvijene zemlje nisu uspjele osigurati i održavati (bilo kroz domaću proizvodnju bilo putem uvoza) dovoljan višak hrane, one nisu ispunile temeljni preduvjet za ekonomski razvoj«. An »Agricultural Surplus« as a Factor in Economic Development, *The Journal of Political Economy*, februar 1963 str. 1.

nju podržati ekonomski razvoj, onda se pretpostavlja da je ona već dovoljno razvijena i implicite se priznaje nužnost prioriteta razvoja poljoprivrede, odnosno, ako se misli da se poljoprivreda automatski prilagođava potrebama industrijskog razvoja, onda se pretpostavlja da je industrija u stanju snabdijevati poljoprivredu modernim proizvodnim sredstvima i apsorbirati čitav suvišak radne snage iz poljoprivrede. No, obje ove pretpostavke su nerealne, jer u zemljama na niskom stupnju ekonomskog razvoja nije poljoprivredna produktivnost takva da bi mogla osigurati potreban poljoprivredni višak, niti je razvoj industrijskog sektora takav da bi on mogao bitnije pridonositi poljoprivrednom razvoju. Ove pretpostavke mogle bi biti realne samo na mnogo višem stupnju ekonomskog razvoja. Prihvaćati da su neki uvjeti ispunjeni u situaciji kada oni to objektivno nisu, može biti štetno za uspješan start ekonomskog razvoja i za vođenje dalje politike razvoja u zemljama koje tek ulaze u intenzivniji proces ekonomskog razvoja. Dublja teorijska i historijska analiza pokazala je da je postojanje poljoprivrednog viška nužan uvjet ekonomskog razvoja i da su sve zemlje koje su pokazale značajan napredak u industrijskom razvoju ispunjavale ovaj uvjet, odnosno, da su one koje nisu ispunjavale ovaj uvjet, imale ogromne teškoće u tom razvoju. Ondje gdje ne postoji poljoprivredni višak ili je nedovoljan, potrebno ga je stvoriti putem brzog razvoja poljoprivrede.

»Poljoprivredni višak« možemo definirati kao razliku između ukupne godišnje proizvodnje hrane i nužne potrošnje od strane poljoprivrednog stanovništva. Ta razlika, naravno, mora biti pozitivna. Ovaj višak zavisi od prosječnog nivoa produktivnosti poljoprivrednog aktivnog stanovništva i od ukupnog broja poljoprivrednog stanovništva. Ovaj višak postoji kada je prosječna produktivnost aktivnih članova porodice veća od prosječne potrošnje hrane poljoprivredne porodice. On se povećava s porastom produktivnosti aktivnih članova i sa smanjenjem broja uzdržanih članova porodice. Kada se prosječna proizvodnja i prosječna potrošnja po poljoprivrednoj porodici izjednače, poljoprivredni višak nestaje. Porast stanovništva u ovom slučaju može se vršiti samo u granicama porasta proizvodnje. Ukoliko je porast proizvodnje samo toliki da zadovoljava potrebe porasta stanovništva na neizmijenjenom nivou, pojava poljoprivrednog viška je nemoguća. To je ono stanje koje je u teoriji razvoja poznato kao maltuzijanska ravnoteža stanovništva i sredstava za uzdržavanje ili »zamka ravnoteže na niskom nivou«.²⁹

Razrješenje problema »zamke ravnoteže« predstavlja bitan uvjet za ekonomski razvoj. Ono se može postići ili povećanjem stope rasta proizvodnje iznad stope rasta stanovništva ili obaranjem stope rasta stanovništva ispod stope rasta proizvodnje,³⁰ ili kombinirano. Kako su u nerazvijenim zemljama stanovništvo i ekonomska aktivnost koncentrirani u poljoprivredi, prvi napor prema ekonomskom razvoju moraju se

²⁹ Vidi o tome, H. Leibenstein, *A Theory of Economic Demographic Development*, Princeton Univ. Press, Princeton, 1954.

poduzeti upravo u ovoj oblasti. Primarnost ljudskih potreba za hranom onemogućava prebacivanje dijela stanovništva u nepoljoprivredne aktivnosti prije nego što im se osigura snabdijevanje hranom. Dok stanovništvo živi u poljoprivredi, vezano rodbinskim i tradicionalnim vezama solidarnosti, moguće je da marginalni proizvod jednog dijela aktivnog stanovništva bude manji od prosječnog proizvoda kojeg ovo stanovništvo troši. No, dotle dok je njegova marginalna produktivnost još uvijek pozitivna, on se ne može izvući iz poljoprivrede bez štete za ukupni obujam poljoprivredne proizvodnje. W. A. Lewis čini uvjete transfera stanovništva iz poljoprivrede povoljnijim, pretpostavljajući da je marginalna produktivnost tog dijela stanovništva jednaka nuli, ali to mnoge teorijske i empirijske studije pobijaju. Sve potvrđuje zaključak da je za uspješan start industrijskog razvoja potrebno prethodno postojanje poljoprivrednog viška. Ovakav start direktno iz »zamke ravnoteže siromaštva« nije ni teorijski ni praktički moguć.

Obilna ponuda poljoprivrednih proizvoda nije samo bitan preduvjet za početak industrijskog razvoja već je ona jednako važna u cijelom toku razvoja. U teorijama ekonomskog razvoja sve više se priznaje nužnost postizanja i održavanja pravilne ravnoteže između industrijskog i poljoprivrednog razvoja. Ova nužnost naročito se naglašava u teorijama »uravnoteženog« razvoja. Adekvatan razvoj poljoprivrede smanjuje troškove proizvodnje u industriji, smanjuje zavisnost zemlje od uvoza, osigurava viši životni standard i bolju ishranu, što pridonosi bržem općem razvoju i ekonomskoj, socijalnoj i političkoj stabilnosti zemlje.

Uz ovu osnovnu funkciju poljoprivrede u ekonomskom razvoju, koja se sastoji u osiguranju dovoljnog poljoprivrednog viška, poljoprivreda vrši i neke druge funkcije koje su također značajne. U početnom stadiju razvoja ekspanzija poljoprivredne proizvodnje može biti najvažniji izvor sticanja stranih sredstava plaćanja koja služe za nabavu modernih proizvodnih sredstava neophodnih za potrebe razvoja. Ova funkcija najuže je vezana uz funkciju proizvodnje poljoprivrednog viška, jer se izvoziti može samo dio ovog viška. Naime, u oskudici drugih izvora sredstava poljoprivredni višak ne koristi se samo za snabdijevanje hranom nepoljoprivrednog stanovništva već se jedan dio mora izvoziti za nabavu industrijskog fiksnog kapitala, nužnih industrijskih sirovina i neophodnih potrošnih dobara industrijskog porijekla. U pravilu izvoz poljoprivrednih proizvoda u toku ekonomskog razvoja opada u važnosti, jer unutrašnje tržište poljoprivrednih proizvoda, kojeg otvara širenje domaćeg nepoljoprivrednog sektora, u sve većoj mjeri supstituira vanjsko tržište, isto kao što proizvodnja domaćeg nepoljoprivrednog sektora supstituira uvoz industrijskih proizvoda. Mogućnosti izvoza

³⁰ Obaranje stope rasta stanovništva, kao svjesna politika, znači uvođenje elemenata kontrole radanja, koja je u socijalnim i kulturnim uvjetima nerazvijenih zemalja teško provediva. Osim toga, takva politika, kao element razvojne politike, može biti samo privremenog karaktera, dok se trajno rješenje može jedino postići ubrzanjem tempa ekonomskog razvoja. Međutim, za početni stadij razvoja ograničavanje porasta stanovništva može biti od velike važnosti, upravo da se prevlada »zamka ravno-

poljoprivrednih proizvoda mogu biti veoma interesantne i u kasnijem stadiju razvoja, jer veći uvoz stranih proizvoda, kojeg takav izvoz omogućava, povećava akumulativnu snagu privrede i njezin brži rast, a poljoprivredna proizvodnja može da bude i trajna orijentacija specijalizacije zemlje unutar međunarodne podjele rada.

Krupan doprinos poljoprivrede ekonomskom razvoju zemlje sastoji se u osiguravanju obilne ponude jeftine radne snage za razvoj nepoljoprivrednog sektora. Ukoliko je poljoprivredno stanovništvo brojno i postoji agrarna prenapučenost, problem snabdijevanja industrije radnom snagom relativno je lak. Mnogo veći je problem naći zaposlenje u industrijskom sektoru radnoj snazi koja se nudi, nego pronaći adekvatnu radnu snagu. Zapošljavanje izvan poljoprivrede zavisi od stope investicija u tom sektoru. Ukoliko je akumulaciona snaga industrijskog sektora još malena, jeftina hrana za nepoljoprivredno stanovništvo postaje važan element akumulacije. Ukoliko poljoprivreda zaostaje u razvoju, onda je akumulaciona snaga privrede smanjena, hrana je skupa, a stanovništvo je prisiljeno ostati u poljoprivredi zbog nužnosti osiguranja potrebne hrane. Ukoliko poljoprivreda ne daje potreban poljoprivredni višak, ona ne može dati ni stanovništvo za industrijski sektor. Jeftina i obilna radna snaga za razvoj nepoljoprivrednog sektora može se osigurati jedino u uvjetima brzog poljoprivrednog razvoja. Osim toga, poljoprivreda snosi troškove uzdržavanja i odgoja radne snage do njezine aktivne dobi.

Doprinos poljoprivrednog sektora razvoju industrijskog sektora ne smije se poistovjetiti s doprinosom poljoprivrednog stanovništva nepoljoprivrednom stanovništvu. Stvaranje nepoljoprivrednog sektora ide prvenstveno u korist poljoprivrednog stanovništva, jer mu pruža mogućnost zaposlenja izvan poljoprivrede i smanjuje pritisak agrarne prenapučenosti.³¹

U početnim fazama ekonomskog razvoja doprinos poljoprivrede akumulaciji kapitala za industrijski sektor u svim zemljama je izrazito visok. Potrebno je samo spomenuti značaj poljoprivrede prvobitnoj akumulaciji kapitala, kojeg je naglašavao Marx, kao i »prvobitnu socijalističku akumulaciju« u SSSR-u, da se ocijeni značaj ovog doprinosu. Putem poreske politike, niskih cijena poljoprivrednih proizvoda, obaveznog otkupa, privatne štednje u poljoprivredi i u mnogim drugim oblicima stvarali su se potrebni fondovi akumulacije za potrebe razvoja nepoljoprivrednog sektora. Što je poljoprivreda razvijenija, ona može poslužiti kao obilniji izvor ove akumulacije. S razvojem nepoljoprivrednog sektora doprinos poljoprivrede u ovom vidu relativno opada, ali može zadržati značajno mjesto u čitavom toku ekonomskog razvoja. Primjer Japana je u tom smislu naročito ilustrativan. U periodu 1893–1897. preko 80% ukupnog poreza daje poljoprivreda, a 1913–1917.

³¹ Ovo se često brka u analizi položaja seljaka prema drugim društvenim slojevima, naime, dokazuje se kako ovi drugi slojevi žive na račun seljaka. No, od politike industrijalizacije ima koristi najviše poljoprivredno stanovništvo, bilo oni koji mijenjaju poljoprivredno zanimanje za industrijsko, bilo mlada generacija seljačkog stanovništva, koja odmah nalazi zaposlenje u industrijskom sektoru.

još uvijek preko 50%. Zemljišna renta u Japanu činila je osim toga vrlo izdašan izvor akumulacije kapitala tokom više decenija kapitalističkog razvoja Japana.³²

Povećanje dohotka poljoprivrednog stanovništva u toku poljoprivrednog razvoja i diversifikacija njegovih potrošnih potreba predstavlja važno tržište za nepoljoprivredni sektor. Ali, treba naglasiti da je ovaj doprinos poljoprivrede ekonomskom razvoju u konfliktu s njezinim doprinosom akumulaciji kapitala. Poljoprivredno tržište je tim šire što je dohodak poljoprivrednog stanovništva, kojeg ono troši, veći, ali što je proporcija poljoprivrednog dohotka ostavljena potrošnji poljoprivrednog stanovništva veća, to je manja mogućnost akumulacije kapitala iz tih dohodaka. S druge strane, između investicija i potražnje postoji određena zavisnost, te se investicije ne mogu stvarno efektuirati ukoliko ne postoji nasuprot njima dovoljna potražnja, te je faktor tržišta bitan. U prvom stadiju razvoja faktor formiranja kapitala značajniji je od faktora tržišta jer u tom periodu postoje velike potrebe izgradnje ekonomske infrastrukture, za koju tržište nije bitno. U kasnijim stadijima razvoja faktor tržišta dobiva značajnije mjesto.

Poseban doprinos poljoprivrede ekonomskom razvoju je proizvodnja sirovina za domaći industrijski sektor, kao i za izvoz. Vlastite sirovine – jedna je od značajnih prednosti za industrijski sektor koji se tek razvija. Izvoz, pak, sirovina poljoprivrednog porijekla može za neke zemlje biti važan izvor stranih sredstava plaćanja, kojima se financira razvoj vlastitog industrijskog sektora.

Mjesto i uloga poljoprivrede u ekonomskom razvoju zavisi u mnogome od dostignutog stupnja ekonomskog razvoja zemlje, od prirodnih uvjeta za poljoprivrednu proizvodnju i odnosa poljoprivrednih resursa i stanovništva. Opća razmatranja zavisnosti općeg i poljoprivrednog razvoja mogu dati neka opća saznanja o fundamentalnim zakonitostima ekonomskog sistema, ali ona nisu dovoljna za vođenje ekonomske politike u konkretnim uvjetima jedne zemlje. Teorije poljoprivrede u ekonomskom razvoju uvelike nose pečat svog porijekla, tj. okolnosti da su uglavnom nastale iz općih teorija ekonomskog razvoja nedovoljno razvijenih zemalja. Teorijska analiza mjesta i uloge poljoprivrede u ekonomskom razvoju visoko razvijenih zemalja bitno se razlikuje i po problemima i po tretmanu od teorija za nedovoljno razvijene zemlje. Dok se u visokorazvijenim zemljama radi o sektorskom usklađivanju u vezi s veličinom proizvodnje, relativnim cijenama, paritetnom dohotku i slično, dotle se u nerazvijenim zemljama radi o radikalnoj transformaciji struktura i načina djelovanja ekonomske organizacije društva.³³

³² Vidi, Bruce F. Johnston, *Agricultural Development and Economic Transformation: a Comparative Study of the Japanese Experience*, Food Research Institute Studies, Nov. 1962.

³³ Često se problem poljoprivrede u nerazvijenim zemljama uže shvaća kao »problem hrane«, što je važna komponenta problema poljoprivrede, ali nikako ne iscrpljuje sav njegov sadržaj. Čak i najbolji poznavaoči problema poljoprivrednog razvoja preusko ga shvaćaju. Na pr. T. W. Schultz u svojoj knjizi »Transformacija tradicionalne poljoprivrede« veoma malo pažnje posvećuje ključnom pitanju transformacije tradicionalne ekonomije.

U zemljama na srednjem nivou razvoja javlja se i jedan i drugi problem. Usporedno postojanje relativno razvijenog industrijskog sektora i tradicionalnog sektora koji još zahvaća velik dio privrede, zatim postojanje tradicionalnog i modernog sektora u samoj poljoprivredi, probleme poljoprivrednog razvoja još više komplicira. U teoriji ekonomskog razvoja upravo manjkaju analize ovakvih situacija. Vjerojatno nije ni moguće koncipirati jedinstvenu teoriju koja bi obuhvatila sve relevantne odnose ovakvih složenih situacija. Ekonomska politika prema poljoprivredi očito mora koristiti razne teorije ili njihove pojedine elemente. Zbog toga je izučavanje općih odnosa, važećih za sve situacije, kao i posebnih teorija, prilagođenih različitim stupnjevima ekonomskog razvitka korisne i za prilike koje se ne daju obuhvatiti jedinstvenom teorijom. Ali, pored teorijskih studija potrebno je poznavati i historijsko iskustvo pojedinih zemalja u različitim stadijima razvoja.

Općenito uzeto, razvoj poljoprivrede prolazi kroz tri stadija: 1) stvaranje uvjeta za poljoprivredni razvoj i prevladavanje »ravnoteže siromaštva«; 2) ekspanzija poljoprivredne proizvodnje na radno-intenzivnoj osnovi, uz upotrebu sredstava i inovacija, koja ne zahtijevaju krupne investicije; 3) ekspanzija proizvodnje na kapitalno-intenzivnoj osnovi. Svako od ovih faza odgovara različita ekonomska politika.

Prvom stadiju razvoja odgovaraju promjene socijalne i ekonomske strukture privrede koje treba da stvore institucionalni okvir za kasniji brži razvoj. Ovom stadiju odgovaraju mjere kao što su agrarna reforma, kolonizacija, uređenje nasljednih odnosa u poljoprivredi, komasacija zemljišta i sl. Istovremeno se vrše napori u općem i poljoprivrednom odgoju poljoprivrednog stanovništva, širi se utjecaj novčane privrede, mijenjaju se proizvodne navike seljaka itd. U ovom stadiju poljoprivredno stanovništvo čini ogromnu većinu stanovništva, demografski pritisak je veoma jak, te radikalne promjene proizvodne tehnike u poljoprivredi nisu vjerojatne.

U drugom stadiju poljoprivreda još čini velik dio privrede, potražnja za hranom od strane industrijskog sektora brzo raste, dok je kapital još uvijek relativno oskudan. U ovom stadiju provodi se striktno razlikovanje obilnih i oskudnih resursa (kapital i zemlja su oskudni, dok je rad obilan resurs). Gdje je to moguće dolazi do supstitucije kapitala i zemlje radom. No u ovoj fazi uvodi se niz nekonvencionalnih inputa, kao što je umjetno gnojivo, bolje sjeme, bolje vrste stoke, racionalnija ishrana stoke, agronomske i veterinarske usluge, istraživanje novih proizvodnih mogućnosti, poljoprivredni kredit, tržišne službe itd. Ovi faktori dolaze uglavnom izvana, te svjedoče o rastućoj zavisnosti poljoprivrede od ostalih sektora privrede.

U trećem stadiju kapital postaje obilan resurs, dok naprotiv rad postaje oskudan. Zbog toga dolazi do masovne supstitucije rada kapitalom, provodi se mehanizacija poljoprivrednih radova. Valorizacija rada i kapitala u poljoprivredi vrši se po istim kriterijima kao i u nepoljo-

privrednom sektoru, te se javlja problem sektorske usklađenosti u pogledu proizvodnje i dohodaka. Poljoprivreda zapošljava relativno manji broj radne snage.

Poljoprivrede raznih zemalja nalaze se danas u raznim stadijima poljoprivrednog razvoja. Tipične nerazvijene zemlje nalaze se u početku prvog stadija, neke su već otišle nešto dalje. Poljoprivrede srednje razvijenih zemalja nalaze se u drugom stadiju (ovdje spada i Jugoslavija), dok se u trećem stadiju razvoja nalaze poljoprivrede visokorazvijenih zemalja. Potrebno je naglasiti da razvoj poljoprivrede zavisi u mnogo većoj mjeri od općeg stupnja ekonomskog razvoja nego od prirodnih uvjeta za poljoprivrednu proizvodnju. Prirodni uvjeti veću ulogu igraju u početnim stadijima razvoja, kada poljoprivreda i inače ima veću i samostaljniju ulogu u ekonomskom razvoju.³⁴

³⁴ Earl O. Heady naglašava »prirodni poredak« promjena strukture poljoprivrede u toku ekonomskog razvoja, koji važi za sve zemlje, bez obzira na sadašnji nivo dohodaka i produktivnosti resursa, kao i na društveni sistem donošenja ekonomskih odluka. Vidi: Earl O. Heady, *Agricultural Policy Under Economic Development*, Iowa State Univ. Press, Ames, Iowa, 1962. poglavlje 3. i 7. Prema njemu faktori koji određuju ovaj »prirodni poredak« su relativni odnosi cijena pojedinih proizvodnih faktora.

AGRICULTURE IN A GROWING ECONOMY

S u m m a r y

In this article the author analyzes some fundamental tendencies of the relations between agriculture and some other sectors of economy in the course of economic development. One of fundamental changes is the diminishing of the share of agriculture in total production. But the author warns about the change of the character of agriculture itself, separating many important functions from agriculture, as well as the growing dependence of agricultural productivity on nonagricultural inputs. Therefore he considers that, for the necessities of the analysis of the role of agriculture on different stages of economic development, it would be necessary to form functional comparative sectors.

The author pays a special attention to the problem of so called agricultural surplus, i.e. of that part of agricultural product which serves to the needs of the nonagricultural people. He considers it as the central problem of relations between agriculture and other economic sectors. In the analysis of the existing theories of agricultural development the author analyzes the so called classical model (Schultz, Jorgenson) of development and comes to the conclusion that the neoclassical model is more realistic and that it is a more adequate foundation for agricul-

The author expresses some doubts concerning the correctness of the supposition of null marginal productivity, and he considers that the transfer of agricultural inhabitants into other economic activities must be accompanied by the growth of the productivity of agricultural labour, what is possible to achieve by changing the existing technology of productivity and by taking earlier unknown inputs which change the productive function of agriculture. Neglecting of agriculture might retard general economic growth of a country.

(Translated by S. Paleček)

AGRICULTURE IN A GROWING ECONOMY

J. A. M. S. J.

In this article the author analyses some fundamental problems of the transfer of agricultural inhabitants and some other aspects of economic development. The author considers the role of agriculture in the process of economic development in a growing economy. He also discusses the change of the structure of agricultural production and the importance of agricultural productivity in agricultural development. The author also considers the role of agriculture in the process of economic development in a growing economy. He also discusses the change of the structure of agricultural production and the importance of agricultural productivity in agricultural development.

The author gives a special attention to the problem of so-called agricultural surplus. He also discusses the role of agriculture in the process of economic development in a growing economy. He also discusses the change of the structure of agricultural production and the importance of agricultural productivity in agricultural development.